

## Autorská promluva Tomáše ze Štítného v Řečech nedělních a svátečních

Barbora Hanzová

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

„Ó, by mnozí znamenali, co se praví, a netbali, kto to praví!“  
(Štítný, 1929, s. 256)<sup>1</sup>

Významným rysem středověké literatury bylo potlačování individuality v díle; tento jev ovlivňoval utváření všech vystupujících postav a také formoval charakter promluvy mluvčího, případně vypravěče. Právě tomuto problému se budu věnovat.

Pro názornost jsem vybrala dílo z literární oblasti, ve které bývá podíl mluvčího poměrně výrazný, protože zde obvykle dochází k blízkému kontaktu s adresátem – z oblasti kazatelství. Je třeba tedy zdůraznit, že ne všichni kazatelé se ve svých dílech angažují v takové míře, aby se sami projevovali v kázání. Někteří se považují bezvýhradně za prostředníky Boží, pouhé nástroje pro předání věroučného a mravního sdělení. Naopak, jsou tací, kteří usilují o to být v úzkém kontaktu s publikem a komentovat přednášené teze. Z tohoto druhého okruhu volíme Řeči nedělní a sváteční, kázání určená pro tichou četbu, sepsaná koncem 14. století, jejichž autorem byl podle badatelů český myslitel Tomáš Štítný ze Štítného.

Předesílám, že termíny používané v následujících řádcích jsou čistě pracovní a vytvořené jen pro moji analytickou práci. Především tedy budu používat pojem autorská promluva. Označuji jím několik typů promluv vedených v 1. osobě jednotného čísla, kterými mluvčí odkazuje na sebe; v moderní literatuře se tyto projevy označují jako řeč autorského subjektu. V rámci autorské promluvy neberu v potaz citáty a parafráze v 1. osobě, vkládané do úst jiným v textu citovaným autoritám, ať už anonymním nebo jmenovitě uvedeným. Dále se nevěnuji pozornost projevům, které se vyskytují v přeložených kázáních.

Problém nedostatku konkrétního pojetí osobnosti v díle se již u nás mnozí badatelé postihli: A. Vidmanová píše, že básník ani tam, kde psal v 1. osobě singuláru, nevypovídá o sobě, ale řídil se především tím, co bylo v daném žánru zvykem (Vidmanová, 1990, s. 15), již dříve A. Škarka v této souvislosti hovoří o nepotřebě autorů opatřovat svá díla svými jmény (Škarka, 1948, s. 171) a J. Vilikovský o celkově neosobním rázu středověké literatury (Vilikovský, 1934, s. 122).

Tématu se dotkl ve své práci o specifickém středověkém žánru prologů a epilogů F. Šváb (Šváb, 1966), všímá si však hlavně obsahové stránky autorských promluv, případně dalších odkazů na autora a pokládá je za topoi. Konečně E. Kamínková, ve

---

<sup>1</sup> Citáty jsou převzaty z transliterovaného vydání; transkribuji je podle běžných zásad stanovených Směrnicemi pro vydávání starších českých textů Jiřího Daňhelky, Husitský Tábor 8/1985.

srovnání dvou textů jednoho kázání, konstatuje užívání 1. osoby jako jeden z projevů orality bez dalšího komentování (Kamínková, 1963).<sup>2</sup>

Přesto zůstává nerozvedena příčina tohoto jevu a jeho přesnější charakteristika.

Domnívám se, že otázka autorské promluvy v díle úzce souvisí se středověkým chápáním individuality v životě vůbec. Téma středověké individuality je v současné době poměrně ve středu zájmu, proto zmíníme alespoň dvě nejdůležitější jména odborníků na toto téma: Caroline Walker Bynum a Dominique Iogna-Prat. Novou, do značné míry souhrnnou studii k problému postavení individua v dějinách vůbec sepsal Walter Pohl (Pohl, 2009).<sup>3</sup> Zachycuje v ní právě vývoj v chápání osobnosti a vychází z dobových pojetí myslitelů. Zdůrazňuje zásadní věc, totiž že chápání osobnosti se odvíjí od křesťanské teologie a zavazujících požadavků kladených na křesťana (Pohl, 2009, s. 16). Velice zjednodušeně pro naše potřeby jde o fakt, že jedinec se projevoval jako individuum sám k sobě ve svědomí a dále v odpovědnosti k Bohu; právě to ho formovalo, aby sám sebe v životě stylizoval do určitých žádoucích rolí, případně se s nimi vyrovnával. Byly tím ovlivňovány všechny lidské projevy, také písemné. Právě v oficiální literatuře je vystupování v rámci požadovaných rolí zvlášť výrazné.

Domnívám se, že v Řečech nedělních a svátečních je možno rozlišit tři významné role, které na sebe Štítný jako kazatel bere. Prvé dvě souvisejí se samou podstatou kazatelství a požadavky kladenými na kazatele.

Nejlepším pramenem k uchopení kazatelství a úlohy kazatele pro nás může být nějaké dobové svědectví. Tímto dobovým svědectvím se v tuto chvíli pro nás stává jedna kazatelská příručka, jejíž velká obliba, která trvala dokonce stovky let, je dostatečnou zárukou toho, že právě tak bylo kazatelství vnímáno. Jedná se o pomůcku *Summa de arte praedicatoria* Alana de Insulis (též nazývaného Alan z Lille) sepsanou na konci 12. století. Že byla rozšířená a známá i v českém prostředí, o tom svědčí fakt, že Truhlář ve svém katalogu latinských rukopisů uchovaných v Národní knihovně (Truhlář, 1905 – 1906) uvádí existenci čtyř rukopisů tohoto díla, z nichž jeden pochází z přelomu 12. – 13. století a další z přelomu 14. – 15. století (zbylé pocházejí až z 15. století).

Kromě toho, že definuje kázání (jako srozumitelný návod mravů a víry, sloužící k vzdělání lidí) (z Lille 1993 – 1995, s. 111C), také jmenuje dva zásadní požadavky na kazatele: „*Ad hos [praelatos] enim duo pertinent, doctrina et vita: doctrina, ut alios instruant; vita, ut aliis bene vivendi exemplum praebeant.*“ (týž, s. 182D). Kazatelům přísluší dvojí: nauka a život; nauka, aby ostatní poučoval; život, aby jiným poskytoval příklad řádného života.

Zde jsou formulovány dva základní požadavky na kazatelovo vystupování. Právě z těchto dvou požadavků vyplývají ony dvě role, které jsme schopni vystopovat v kázáních Štítného: role horlivého kazatele, řádného křesťana.

Nejzřetelněji tedy vystupuje Štítný jako horlivý kazatel, který v pozici pastýře zušlechťuje své stádo. Činí tak s přiměřenou rázností a sebevědomím. Přichází se základním předpokladem, že člověk je hříšný a je ho třeba přesvědčovat k obrácení se na správnou cestu. Například: „*Neřeklť sem nepodobně, ež také helmbrechtice a helmbrechtí Boží lid pohubují, ješto by měl chrám Boží býti, a rozličně zapalijí jedny*

<sup>2</sup> Práce Františka Ryšánka, který shromáždil Štítného výstupy, mi prozatím zůstala nedostupná.

<sup>3</sup> Tímto děkuji za laskavé zapůjčení separátu před tiskem.

*k hrdosti, druhé k závisti, třetí k hněvu, čtvrté k smilstvu.*“ (Štítný, 1929, s. 76–77) Plní vzorně roli kazatele – stále se pohybuje pouze v rámci vymezeném uznávanými mravními zásadami a ctnostmi a usiluje o maximální srozumitelnost široké vrstvě posluchačů: vychází z konkrétních myšlenek hlásaných desaterem, vyznáním víry a otčenášem.

Svou horlivost projevuje vyjadřováním svého postoje ke konkrétnímu lidskému jednání a také emotivním nábojem, který je z uvedených citátů jasně patrný. Radí: „*Avšakžť já vám nerazi vziati znamenie toho, ale razi vám: ktož je jmáte, zbudte jeho!*“ (týž, s. 197 – 198), „*Protož raziť: ostaňte lži a střezte se jie!*“ (týž, s. 198); nabádá k pozornosti a zamýšlení: „*Přiložte mysl, ať k tomu s pomocí Boží řku, což mohu.*“ (týž: 198); hněvá se: „*Nedivte se, ežť sem z té veliké křivdy někak v horlenie zašel, ež jsou svět z klášterov mnohých učinili.*“ (týž, s. 183); chválí a zavrhuje: „*Aniť chválím perníkóv, lektvaří bez velmi pílne potřěby v postě večer pojédati.*“ (týž, s. 379), „*Žalostněť jest a ohyzdné, počnúc zriedlně cestu Boží, pak se navrátiti opět k světu, nesdržeti viery slibu svého, rozmilujíc se i říci, ež podlé Božieho ustavenie chce v manželstvo. Svatý Pavel nechválil toho, aniť já budu.*“ (týž: 27), „*Nechválím hrubosti srdce k uvěření svatého Tómy, ale však to dobré chválím, ješto Bóh i z toho nedóvřenie, ješto j' zlé bylo v sobě samo, ráčil vyvésti.*“ (týž, s. 30). Naznačovaná citová angažovanost, která má dodat na větší přesvědčivosti a působivosti – je také vhodným prostředkem k dosažení cíle.

V případě Štítného je převlečení do role kazatele ještě výraznější – o to, že sám byl laik. Ale používáním tradičních prostředků očekávatelných a typických pro kazatele, tedy hlásáním základních křesťanských pravd, hájených a potvrzovaných tehdy rétorickými běžnými prostředky založenými na názornosti a konkrétnosti, dále oním jasným postojem k ctnostem a neřestem a vkládáním onoho emocionálního náboje, se tedy stává onou sebevědomou autoritou.

Dále vystupuje také sám jako řádný, zbožný a horlivý křesťan. Vybíráme za všechny jeden citát obzvláště výstižný: „*O tom' bych rád chtěl říci dnes něco, ač mi dá své naučenie, jehož vždyž žádám; neb vědě, ež bez něho nic nemohu.*“ (týž, s. 141). Součástí úvodu tohoto čtení, který v sobě zhušťuje tři podstatné prvky vyjádření středověké pokory (humilitas), pokládané za největší křesťanskou ctnost. Je zde prosba o Boží podporu, horlivost v žádosti o naučení a zároveň vyslovení vlastní nicotnosti bez Boží pomoci. Jde o součást úvodu jednoho čtení; je možno v tuto chvíli vzpomenout na oblíbenou rétorickou figuru *captatio benevolentiae*.

Navíc právě protože je takovým řádným křesťanem, může se tedy stát i vhodným příkladem pro následování. Místy výslovně staví sám sebe jako vzor. „*Skutci svaté Trojice nejsou dielni, a nečakám jiného, ješto by skrze to mohlo býti mé spasenie. A cožť řku o sobě, téžť řku o všech.*“ (týž, s. 141). Ve formulaci v 1. osobě se může uplatňovat také magická moc slova – pronášením oněch slov se již skutek realizuje – je to patrné hlavně u modliteb, ale i právě zde v kázání.

Třetí a poslední výrazná role, kterou pojmenovávám rolí příčinlivého spisovatele, už souvisí s tvorbou samou. Příčinlivý laický spisovatel v národním jazyce předává to, co by slyšeli od skutečného kazatele; k psaní a šíření nauky ho přimělo jeho povolání. Autorská promluva často jednotlivá témata řeči zahajuje, autor vyjadřuje povinnost, nutnost, ale i chuť vyjádřit se právě ke konkrétnímu tématu: „*I muši v kratochvíli dne tohoto jednoho starého skladače rýmem knih českých řeč o dni tomto pověděti.*“ (týž,

s. 275). „*I mienímť dnes nemlčeti, nebt' jest znamenitý den v post vnikujíc, ale umyslil sem, abych o utrpení pověděl něco.*“ (týž, s. 373). Některé teologické úvahy uvádí jako své vlastní, přesto jde opět jen o parafrázi známých výkladů: „*A já mním, ež všeliká nemoc, všeliký neduh, všeliká mieška v přirození a v dobrém pořádu jest d'ábelským působením.*“ (týž, s. 255).

Svou spisovatelskou činnost náležitě obhajuje: „*Věděl mistr Vojtěch, ež já píši, arcibiskupovi sem ukazoval, korrektor věděl od dávna, mistr František, zvlášť jeden papežových; chválili to, ješto píši, ižádny mi z nich nebránil.*“ (týž, s. 256).

Autor role, které je možno na sebe brát, reflektuje; v textu se reflexe výrazně projevuje ve chvíli, nastává-li nějaká konfliktní situace. Právě při obhajobě své činnosti zmiňuje další z možných rolí, roli mistra – učence s univerzitním vzděláním, a odůvodňuje, proč tato role v jeho spise není podstatná. „*Ó, co j' toho! Ba jeden li mi řekl kromě očí: I kto j' tomuto poručil psáti svaté písmo? Však mistr nenie! I já to znám, ež mistr nejsem, ale mistróv sem se v tom nepokrýval, ješto vidie, ež protiv Boha milování u vieře pravěj a v jednotě křesťanskéj nenie zákon. Věděl mistr Vojtěch, ež já píši, arcibiskupovi sem ukazoval, korrektor věděl od dávna, mistr František, zvlášť jeden papežových; chválili to, ješto píši, ižádny mi z nich nebránil. A ať řku až nemůdre, jako bych se nejsa hoden chtěl vrovhati velikému, zdali j' mistr byl svatý Bernart? Ó, by mnozi znamenali, co se praví, a netbali, kto to praví!*“ (týž, s. 256).

Zde nastává jedna konfliktní situace. Je v ní tedy popisován skutečný spor (Štítný kromě své obhajoby v proslovu směřuje ještě k jednomu cíli, naznačenému v počátku naší studie – situaci zobecňuje do takové roviny, ve které se může týkat každého člověka a právě upozorňuje na to, aby lidé spíše dbali váhy moudrých slov a nevěnovali pozornost nepodstatným okolnostem) – Štítný byl totiž napadán, že on jako laik se pouští do výkladu písma, i když nezískal univerzitní mistrovský titul. Štítný se v něm hájí, že to není pro tuto činnost to podstatné a uvádí jinou autoritu, konkrétně sobě velmi váženého svatého Bernarda z Clairvaux, jako doklad. Uvědomuje si, že pro tehdejší učenou společnost je role mistra v tomto kontextu silně žádoucí, on však zastává odlišný názor a cítí potřebu se se situací na veřejnosti vyrovnat, proto svou úvahu vkládá do kázání.

Tyto role tedy vyplývají z myšlenkového prostředí výrazně vymeзованého křesťanskou vírou a Štítného tvůrčí angažovaností. Čím se tyto role dají charakterizovat? Souvisejí s úkoly, které na sebe autor v díle bere. Po formální stránce se autor neodchyluje od zažitých postupů, jak již naznačila A. Vidmanová (viz výše).

Pokud zkoumání zobecníme, lze říci, že projevy autorského subjektu v promluvách ve středověkém díle vycházejí z odlišného přístupu k životu i k literatuře od doby současné. Nelze zde očekávat žádnou subjektivizaci, psychologizaci promluvy, žádné vykreslování složitého charakteru osobnosti. Autor sám sebe stylizuje do různých rolí, kterých nebývá mnoho a které jsou zjednodušené na konkrétní myšlenku.

Na závěr si dovolím ještě jednu poznámku hodnou pozornosti, a tou je množství aktualizačních prvků v autorských promluvách, které se zdají být jedinečnými, individuálními vklady. Můžeme vzpomenout například Štítného obhajobu citovanou výše. Nelze však hodnotit ukvapeně: jednak máme dochovaný v rámci kazatelské literatury jen kusý materiál v různých stádiích záznamu (např. jen autorovy přípravy, nebo dodatečné zápisy posluchačů), proto nelze posoudit, zda se nejedná o topos. Jednak by užívání

takových prvků bylo s podivem, že by vůbec o jakési individuální zásahy usiloval, když běžná praxe byla jiná. Šváb právě v souvislosti se zmíněnou obhajobou upozorňuje na existenci podobných výroků, tzv. prohlášení (protestatio), kazatelů Matěje z Janova a Milíče z Kroměříže i dalších literárně činných součastníků (Šváb, 1966, s. 190 – 191). Při hledání individuálních autorských vkladů, které by měly mít reálný základ, je třeba i zde velká obezřetnost.

#### **Seznam pramenů a literatury:**

KAMÍNKOVA, Eva: Husova betlémská kázání a jejich dvě recenze. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1963. 85 s.

Patrologia Latina Database. [on-line] vydal: Chadwyck-Healey, 1993 – 1995 [20. 11. 2008]. z LILLE, Alan: Summa de arte praedicatoria. Disk 5., svazek 210. Dostupné na <<http://litterae.phil.muni.cz/infosources1.htm>>

POHL, Walter: Introduction: Ego trouble? In: Ego Trouble. Authors and Their Identities in the Early Middle Ages. Ed. R. Corradini – M. Gillis – R. M. McKitterick – I. van Renswoude. Wien 2009 (v tisku).

Sestra Múza. Světská poezie latinského středověku. Ed. A. Vidmanová. Praha: Odeon 1990. 570 s.

ŠKARKA, Antonín: Literatura bez autorů a bez generací. Několik poznámek o problematice staročeského písemnictví. Listy filologické, 1948, roč. 72, č. 3, s. 171–176.

ze ŠTÍTNÉHO, Tomáš: Řeči nedělní a sváteční. Ed. J. Straka. Praha: Česká akademie věd a umění 1929. 462 s.

ŠVÁB, Miloslav: Prology a epilogy v české předhusitské literatuře. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1966. 251 s.

TRUHLÁŘ, Josef: Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur I – II. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1905 – 1906. 1665 + 495 s.

VILIKOVSKÝ, Jan: Literatura bez autorů a bez generací. Několik poznámek o problematice staročeského písemnictví. Řád, 1934, roč. 2, s. 122 – 134.